

Parlamentarizam i partijski život

Parlament je gotovo svuda u demokratskim državama institucija sa velikim dostojanstvom i poštovanjem. Posebno je važan za demokratizaciju postkomunističkih društava. Kako ističe Sartori: „Države koje izađu iz diktature mogu imati malo izbora pored parlamentarnog“¹. Na žalost, Skupština Srbije je u značajnoj meri marginalizovana. Prevlast izvršne vlasti (Vlade), trgovina mandatima, glasanje iz inostranstva, često menjanje personalnog i stranačkog sastava i bez izbora, dugo čekanje nekih sistemskih zakona i nevidljivi rad skupštinskih odbora², umesto “inkubatora demokratije”, učinili su je jednom od slabijih institucija. Poslanici za skupštinskom govornicom podsećaju na gladijatore u areni a u poslaničkim klupama su sebe sveli na pritiskivače tastera i glasačku mašinu. Tu se samo verifikuju odluke koje su već donete na drugom mestu. Zakoni se donose *kroz* skupštinu a ne *od* strane skupštine. Parlament formalno kontroliše vladu, ali ustvari partijski lideri vladajuće koalicije, koji sede u vladi, preko šefova poslaničkih grupa i partijske discipline kontrolišu parlament.

Odnos parlamenta i Predsednika Republike

Sve države imaju parlament, ali sve one nisu parlamentarne demokratije. U Srbiji je na snazi polupredsednički sistem³. To je sistem sa dualnom egzekutivom u kojem i predsednik i premijer imaju moć donošenja odluka (*decision-making power*). Po Lajphartu, ovi sistemi nisu sinteza parlamentarizma i prezidencijalizma, već alternacija između predsedničkih i parlamentarnih faza⁴. Po Sartoriju, polupredsednički sistem ima sledeće osobine ili karakteristike⁵: Prvo, šef države (predsednik) bira se narodnim

¹ Đovani Sartori, *Uporedni ustavni inženjering*, str. 132

² U izveštaju predsednika Skupštine Srbije (2003-2006), pored ostalog navodi se da su skupštinski odbori održali 862 sednice. Najvredniji je bio Zakonodavni s 121 sednicom, a najmanje je radio Odbor za lokalnu samoupravu koji je zasedao samo šest puta. Odbor za privredne reforme nije ni konstituisan. Danas, 05.12.06.

³ Za ovaj sistem se koriste različiti izrazi: semiprezidencijalizam (Diverže, Linc), premijer-prezidencijalizam (Shugart i Cary), predsednik-parlamentarizam, bicefalna egzekutiva, „dovlašće“, ili „jedna zemlja a dva gospodara“, naročito, kada je reč o kohabitaciji. Polupredsednički sistemi su: Francuska, Austrija, Finska, Island, Irska i Portugalija

⁴ Lajphart, *Modeli demokratije*, str. 156

⁵ Sartori, *Uporedni ustavni inženjering*, str. 154-155

glasanjem – neposredno ili posredno – na unapred utvrđen period; drugo, šef države deli izvršnu vlast sa premijerom, čineći tako deo strukture sa dvojnomo vlašću koju definišu ova tri kriterijuma: 1. Predsednik je nezavistan u odnosu na parlament, ali nije mu dopušteno da vlada sam ili neposredno; stoga njegove direktive mora prihvatiti i uskladiti njegova vlada; 2. Simetrično, prvi ministar i njegov kabinet nezavisni su od predsednika u onoj meri u kojoj su zavisni od parlamenta, odnosno utoliko što podležu parlamentarnom poverenju ili nepoverenju (ili oboma), i utoliko što im je neophodna parlamentarna većina; i 3. Struktura sa dvojnomo vlašću poluprezidencijalizma omogućava različite ravnoteže kao i promenljiva ustrojstva vlasti unutar egzekutive, samo mora uvek postojati „potencijalna autonomija“ svake jedinice ili komponente egzekutive.

U Srbiji je Ustavom iz 1990. uveden polupredsednički sistem koji su do 2006. obeležile tri faze⁶: 1. Prezidencijalistička faza - Slobodan Milošević (1990-1997); Kvaziparlamentarna faza - Milan Milutinović (1997-2001); i Faza kohabitacije - Boris Tadić (2004-?). Ustavna pozicija i moć predsednika ne koincidira uvek sa njegovom realnom moći. Kako bi upozorio Sartori, „vlast nije pitanje titulara, već onoga ko je vrši“. Predsednik Republike ima nesrazmerni legitimitet u odnosu na vladu, koji prizilazi iz neposrednog izbora od strane građana (a ne od strane parlamenta). Šef države i šef vlade imaju disproporcionalnu moć i legitimitet⁷. U modernim demokratijama postoje neke konvergencije između prakse predsedničkih i parlamentarnih sistema sa personalizovanom vlašću i liderstvom sličnom prezidencijalizmu⁸. U polupredsedničkom sistemu, kao i u čistom prezidencijalizmu, postoji dualna legitimacija. I predsednik (egzekutiva) i skupština (kongres, legislativa) imaju demokratsku legitimaciju (takmiče se za legitimaciju) koja proizilazi iz neposrednog načina izbora. Ako obe grane vlasti imaju neposrednu demokratsku legitimaciju - ko je na osnovu demokratskih principa legitimniji i pozvaniji da govori „u ime naroda“, predsednik ili skupštinska većina (koja može biti suprotna predsedniku). Oba su izabrana glasovima građana u slobodnoj

⁶ Videti detaljnije u *Polupredsednički sistem i partijski sistem Srbije*, u *Političke stranke u Srbiji, struktura i funkcionisanje*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2005.

⁷ Matthew Soberg Shugart i John M. Carez, *Presidents and Assemblies, Constitutional Design and Electoral Dynamics*, str. 56

⁸ Linc, *Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?*, u *The Failure of Presidential Democracy*, Linz Huan J., Arturo Valenzuela, Ed. (1994), (Volume 1), str. 5

kompeticiji među različitim alternativama. Konflikt među njima je uvek latentan i ponekad može da bude dramatičan a nema demokratskih principa da se razreši⁹. U parlamentarnim sistemima toga nema jer egzekutiva nije nezavisna od skupštine. Ako većina u skupštini zahteva promenu pravca politike, ona može zameniti vladu.

Predsednik Srbije nema „proaktivnu moć“ predlaganja zakona i donošenja uredbi sa zakonskom snagom (dekreta), već samo „reaktivnu“ moć vraćanja zakona. Veto je reaktivna zakonodavna moć. Obzirom da ukazom proglašava zakone, može zahtevati da Narodna skupština ponovo glasa o zakonu, ali je dužan da proglasi ponovo izglasan zakon. Ovo svoje ovlašćenje predsednik je koristio nekoliko puta (Zakon o vladi i Zakon o radu). Ovaj deo nadležnosti, iako ograničen, pokazao je svoje dobre strane kao korigujući faktor u uslovima kada postoji fuzija vlasti između Skupštine i Vlade.

Novim Ustavom Srbije usvojenim (2006.), prema članu 118., Skupština Srbije ima mogućnost da „zbog povrede Ustava, smeni neposredno izabranog predsednika Srbije glasovima najmanje dve trećine narodnih poslanika“.

Odnos parlamenta i Vlade

Jedno od najvažnijih i možda ključno pitanje u reprezentativnoj demokratiji jeste odnos između zakonodavne i izvršne vlasti, odnosno, između parlamenta i vlade. Reč je o dvostrukom imperativu, potrebi za predstavljanjem i neophodnosti vladanja. U parlamentarnim sistemima egzekutiva (izvršna vlast) nije nezavisna od skupštine. Ako većina u skupštini zahteva promenu pravca politike, ona može zameniti vladu. Taj odnos je posredovan političkim partijama kao glavnim akterima.

Parlament (skupština, legislativa) ima, bar formalno, centralnu poziciju u sistemu vladavine. Parlament je velika pozornica ili arena na kojoj se odigrava vidljivi deo, pre svega, zakonodavnih aktivnosti, pri čemu je obično predstava pripremljena na drugom mestu. Prema Ustavu Srbije izvršna vlast je skoncentrisana u Vladi koja čini samo jezgro vlasti. Prema čl. 122 Ustava Srbije piše: „Vlada je nosilac izvršne vlasti u Republici Srbiji“. Za razliku od parlamenta koji teži da postigne makar formalnu jednakost svojih članova, izvršna vlast je obično piramidalna i organizovana prema liderskoj strukturi, sa težnjom da bude koncentrisana u rukama predsednika vlade¹⁰.

⁹ Linc, *Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?*, str. 7

¹⁰ Hejvud, *Politika*, str. 617

Suprematija izvršne vlasti, ogleda se, između ostalog i u činjenici da lideri partija koje čine vladinu većinu, sede u vladi i preko šefova poslaničkih grupa u Skupštini kontrolišu legislativu. Odnos parlamenta i vlade najbolje se vidi u ostvarivanju njegovih nadležnosti.

Nadležnosti parlamenta

U najvažnije nadležnosti parlamenta spada izbor i razrešenje vlade, nadziranje i kontrola vlade, debatovanje (*parlare*-govoriti), usvajanje budžeta, donošenje zakona, političko predstavljanje (reprezentacija), političko obrazovnje i obezbeđivanje legitimiteta vlasti. Drugim rečima, parlament obavlja različite funkcije među kojima su, zakonodavna, finansijska, deliberativna, (diskurzivna, raspravljачka), kritička, informativna i reprezentativna (predstavnička)¹¹. Hejvud piše: „Osnovna uloga skupštine je da usvaja zakone, deluje kao predstavničko telo, nadgleda i kontroliše izvršnu vlast, regrutuje i obučava političare i doprinosi očuvanju legitimiteta političkog sistema“¹².

Izbor i razrešenje vlade. Partija ili koalicija partija koja ima većinu u parlamentu formira vladu, najčešće na formalni predlog šefa države. Parlament bira vladu, daje joj podršku da vlada i može je smeniti. Parlament Srbije je samo birao ali ne i razrešavao Vlade, iako je u nekoliko navrata opozicija zahtevala da se raspravlja o poverenju Vlade ili nekih njenih ministara. Skupštinska većina je gotovo uvek ignorisala zahteve opozicije.

Nadziranje i kontrola vlade. Kontrola i nadgledanje imaju za cilj da proizvedu odgovornu vladu. Parlament (skupština) je i nastao u Velikoj Britaniji (kolevci parlamentarizma) u težnji da se ograniči vlast monarha. Kontrola vlade je važna funkcija parlamenta koja umnogome zavisi od međuodnosa parlamenta i egzekutive. U državama gde je egzekutiva direktno zavisna od parlamenta, može se tražiti smena vlade. U dvodomnim parlamentima to je najčešće u nadležnosti donjeg doma. Važan element za kontrolu vlade od strane skupštine je raspolaganje adekvatnim znanjima, potpunim i tačnim informacijama. Znanje je moć i bez toga kontrola vlade gotovo da nema smisla. Za efikasno nadgledanje vlade predstavnicima parlamenta je neophodno da imaju dobre izvore i da su im dostupne službe za istraživanje i stručni saveti.

¹¹ Philip Laundry, *Parliaments in the Modern World*, str. 11

¹² Hejvud, *Politika*, str. 613

Kontrola vlade u Skupštini Srbije je slaba. Partijska disciplina ograničava parlamentarnu kontrolu. Kontrola se svodi na opozicione partije koje nemaju moć da smene vladu. Osim toga, u sazivu Skupštine Srbije nakon parlamentarnih izbora 2003. na delu je bila „bilateralna opozicija“ (Sartori). To znači da su dve vodeće opozicione partije (SRS i DS) bile pojedinačno bliže Vladi nego međusobno. To je sprečavalo njihov jedinstven opozicioni nastup u cilju kontrole ili eventualnog obaranja Vlade.

U pogledu prava poslanika vezanih za kontrolu rada vlade praksa parlamentarnih sistema poznaje više načina (mehanizama): pravo poslanika da postavljaju pitanja ministrima, premijeru i vladi (*question time*); pravo poslanika na podnošenje interpelacije; pravo grupe poslanika da zahtevaju otvaranje parlamentarne istrage u vezi sa radom vlade ili pojedinih ministara; pravo poslanika na javno saslušane (*public hearing*) i pravo poslanika da ne izglasaju budžet čime vlada gubi podršku i pada¹³.

Institut poslaničkih pitanja (question time). Poslaničko pitanje ili vreme kada poslanici mogu da postavljaju pitanja je instrument parlamentarne kontrole vlade pomoću kojega se ostvaruje pravo poslanika da zatraži objašnjenja i informacije o radu vlade ili pojedinih ministarstava. Pitanja se mogu postavljati usmeno i pisanim putem. Pitanja (usmena) se postavljaju na početku rada parlamenta. Unakrsno ispitivanje premijera jednom nedeljno a ministara jednom mesečno (Britanija). Premijeru u Britaniji se postavljaju pitanja pola sata nedeljno (ranije je bilo dva puta po petnaest minuta). Od 1989., je uobičajeno da se to prenosi i na televiziji. Premijer ne zna unapred o čemu će ga propitivati. Dužnost i premijera i ministara je da daju odgovore osim u slučaju kada smatraju ili izjave da bi njihov odgovor bio „suprotan javnom interesu“. Obično pitanja postavljaju opozicioni poslanici. Ona mogu da budu veoma neugodna, zato se pretpostavlja strpljenje i dobri nervi premijera i ministara. I poslanici premijerove vladajuće partije mogu postavljati pitanja (na primer Bleru o ratu u Iraku), ali ona su u prijateljskoj atmosferi (*friendly*)¹⁴. Margaret Tačer, bivši britanski premijer, je svojevremeno izjavila da nijedan šef vlade nigde nema takvu odgovornost kao Britanski

¹³ Prema Marijani Pajvančić, prava poslanika na kontrolu vlade obuhvataju dve osnovne grupe prava: pravu na pribavljanje informacija o radu vlade (poslaničko pitanje, parlamentarna anketa, parlamentarna istraga) i prava efektivne kontrole rada vlade (interpelacija, glasanje o poverenju vladi). Marijana Pajvančić, *Parlamentarno pravo*, str. 52

¹⁴ Sodaro, *Comparative Politics, A Global Introduction*, str. 375

premijer najviše zbog rigoroznog vremena za postavljanje pitanja¹⁵. Poslanička pitanja se **ne mogu** koristiti kao sredstvo za postavljanje pitanja poverenja vladi i o njima se u parlamentu ne otvara rasprava. Ipak, ona su veoma značajna jer omogućavaju uvid javnosti u kritiku i kontrolu vlade.

Većina evropskih zemalja ima bar nedeljno vreme predviđeno za postavljanje pitanja. Na pitanja se mora odgovoriti u predviđeno vreme koje se kreće u rasponu, od roka od tri dana do prakse u kojoj je taj rok mesec dana u pojedinim zemljama. Ovo pravo poslanika u parlamenu je u značajnom porastu u Evropi. Studija poslaničkih pitanja u nordijskim zemljama je pokazala značajnu tendenciju porasta vremena za poslanička pitanja i broja postavljenih pitanja, naročito onih koja dolaze od opozicije. Ova tendencija se tumači jačanjem uticaja i uloge javnosti, kao i porastom obrazovanja i političke kulture poslanika. Kao primer koji potvrđuje ovu tendenciju, između sredine 1960-ih i kraja XX veka, broj pitanja koja se postave godišnje porastao je u Francuskoj od 5.500 do 12.700, u Irskoj od 4.300 na 24.000¹⁶. Ovo se interpretira kao pojačana uloga parlamenta u nadziranju vlade ili bar da danas opozicioni poslanici izazivaju više frke i buke nego ranije¹⁷. U SAD-u, Džordž Vašington i Kongres su imali praksu procedure postavljanja pitanja ali ona nije institucionalizovana. Iako je svrha poslaničkih pitanja u početku bila da se traže informacije i izvrši pritisak, politička posledica poslaničkih pitanja i pažnje javnosti je vremenom doprinela veoma efektivnom pozivanju vlade na odgovornost¹⁸.

Kada su, 1991. godine u Skupštini Srbije uvedena poslanička pitanja, iako su u parlamentu bila 193 predstavnika vlasti od ukupno 250, postavljeno je čak 1.391, a odgovoreno je na 1.176 pitanja. Sledeće godine postavljeno je 1392 pitanja, ali je odgovoreno na 947. Ta institucija se vremenom krnjila i nestajala, pa je 2002. godine postavljeno samo 14 pitanja, a na samo 9 su poslanici dobili odgovore. U interpretaciji S.

¹⁵ Sodaro, *Comparative Politics, A Global Introduction*, str. 375

¹⁶ Michael Gallagher, Michael Laver, Peter Mair, *Representative Government in Modern Europe, (Institutions, Parties, and Governments)*, str. 67

¹⁷ Postoji jedna anegdota koja se pripisuje Lioyd George-u, bivšem britanskom premijeru, a odnosi se na poslanička pitanja. Izvesni gospodin se izgubio dok se vozio (motoring) šumama Severnog Velsa, i upitao je slučajnog prolaznika: „Gde se nalazim?“. Prolaznik mu je odgovorio: „Nalaziš se u kolima (*You are in a motor car*).“ Lioyd George komentariše to kao savršen odgovor na poslaničko pitanje; bilo je istinito, kratko i nije mu rečerno ništa što pre toga nije znao. Prema, Philip Laundry, *Parliaments in the Modern World*, str. 95

¹⁸ Philip Laundry, *Parliaments in the Modern World*, str. 90

Antonića, broj poslaničkih pitanja se naglo smanjio 1993. godine od kada su poslanici postali zavisni od stranaka¹⁹.

	1991.	1992.	1993.	1994.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.
Postavljeno	1391	1392	363	304	49	14	44	16	64
Odgovoreno	1176	947	240	210	32	9	26	10	38
Procenat	85%	68%	66%	69%	65%	64%	59%	62%	59%

Izvor: Slobodan Antičić, 2006, 147

Donošenje zakona. Zbog svoje dominantne uloge zakonodavne - donošenja zakona, parlamenti se često sinonimno nazivaju i legislative (*lex* - zakon). Ovom svojom delatnošću parlament kreira, oblikuje ili bar utiče na javnu politiku. Ovo se još naziva i normativna nadležnost parlamenta u koju spada ustavotvorna vlast, zakonodavna vlast, donošenje drugih propisa (odluka) i opšte političkih akata (rezolucije, deklaracije). Ustavno pravo je često izvan skupštinskih ovlašćenja.

Parlamenti retko primenjuju pozitivnu zakonodavnu aktivnost da predlože zakone, ali ih retko i odbacuju. Kako navodi Hejvud, oko 80 procenata zakona koje razmatra američki Kongres, „najnezavisnija i najsnažnija skupština u razvijenom svetu“, potiču od predsedničkih inicijativa. Za „Čeličnog kancelara“ Nemačke devetnaestog veka, Ota fon Bizmarka, smatra se da je primetio: „Postoje dve stvari koje ne treba gledati kako se prave – kobasice i zakoni“.

Pravo predlaganja zakona imaju vlada, poslanici, šef države (Finska, Mađarska, Rusija), građani, radna tela parlamenta (odbori)²⁰. Egzekutiva, odnosno vlada ima dominantnu ulogu u zakonodavnoj inicijativi u većini zemalja²¹. U Irskoj i u Britaniji, na primer, vlada ima gotovo kompletnu kontrolu parlamentarne agende²². U nekim parlamentima parlamentarni odbori (*committees*) mogu imati zakonodavnu inicijativu (Finska, izrael, Japan, Švedska). U Finskoj je ovo pravo rezervisano za dva odbora, Odbora za finansije i Bank Committees koji mogu inicirati promenu zakona o bankama.

¹⁹ Slobodan Antičić, *Elita, građanstvo i slaba država*, str. 148

²⁰ M. Pajvančić, *Parlamentarno pravo*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2005., 150-52

²¹ Philip Laundry, *Parliaments in the Modern World*, str. 66

²² Michael Gallager, Michael Laver, Peter Mair, *Representative Government in Modern Europe, (Institutions, Parties, and Governments)*, str. 64

U nekim zemljama zakon može biti predložen narodnog inicijativom (*popular initiative*). U Austriji 100,000 birača, u Italiji 50,000. U Srbiji pravo predlaganja zakona imaju svaki narodni poslanik, Vlada, skupština autonomne pokrajine ili najmanje 30.000 birača²³.

U Skupštini Srbije, četiri petine zakona o kojima se raspravljalo poticali su od Vlade, a čak devet desetina usvojenih zakona predložila je Vlada²⁴. U svom redovnom izveštaju o radu (o hiljadu dana ovog saziva) Skupština Srbije (2003-2006), predsednik Skupštine, Predrag Marković istakao je da je održana 71 sednica koje su trajale 331 dan, usvojeno je 260 zakona i 219 odluka i drugih akata²⁵. Usvajanje Ustava i proglašenje nezavisnosti Srbije "istorijski su akti" sadašnjeg parlamenta.

Debatovanje i razmatranje. Parlament je, između ostalog, debatno telo (*parlare-govoriti*) u kojem se otvoreno raspravlja o političkim pitanjima, ali i savetodavno i razmatračko telo. Kako ističe Hejvud, „Koliko god da su govori u parlamentu jasni, strastveni i ubedljivi, oni imaju mali ili nikakav uticaj na glasanje u skupštinama u kojima dominiraju partije, što znači da rasprava postaje sterilna i uobičajena“. To se najbolje ilustruje citiranjem Ričarda Kobdena koji je rekao za Donji dom Britanskog parlamenta: „U ovom Domu čuo sam veliki broj govora koji su me ganuli do suza ali nijedan nikada nije promenio ishod glasanja“²⁶. Ovo se još naziva deliberativna (diskurzivna, raspravljачka) funkcija parlamenta.

Prizemna retorika u parlamentu je samo jedna od njegovih brojnih slabosti. Što se tiče jezika, parlament je postao rodno mesto uvreda, kleveta a često i neistina. Bez odgovornosti za izgovorenu reč. A "jezici prethode mačevima" (Kampanela).

Usvajanje budžeta. Usvajanje i nadgledanje budžeta je u srcu svakog parlamentarnog sistema. Budžet je uvek jedan od glavnih testova za vladu. Skupština Srbije usvajala je budžet bez suštinskih rasprava. U 2005. godini ova rasprava je protekla u senci oduzimanja mandata dvoma poslanicima G17 plus (Čonjagić, Lalić).

Političko predstavljanje (reprezentacija). Skupštine su predstavničko telo i predstavljaju most ili vezu između vlade i naroda (građana). Parlament reprezentuje (predstavlja) građane. Osim građana, parlament reprezentuje i političke stranke, federalne

²³ Ustav Republike Srbije, iz 2006., član 107.

²⁴ Vidi detaljnije u: Slobodan Antić, *Elita, građanstvo i slaba država*, str. 145-146

²⁵ Danas, 05.12.06.

²⁶ Hejvud, *Politika*, str. 610

jedinice, nacionalne manjine, birače određene regije, i vodi računa o ravnomernoj zastupljenosti polova. U određenim zemljama (Italija, Portugalija, Poljska i Hrvatska), reprezentuju se i državljani koji nemaju stalno prebivalište u zemlji²⁷. Članovi skupština mogu biti birani, postavljeni, pa svoje zvanje mogu i naslediti²⁸. Izbor se može zasnivati na broju stanovnika, ili na nivou regiona, ili država, etničkih zajednica ili polne strukture.

U parlamentu konstituisanom nakon parlamentarnih izbora 2003. nijedna partija nacionalnih manjina nije ušla u parlament zbog visokog izbornog cenzusa koji je iznosio 5%. Jedino su poslanici Liste za Sandžak ušli u parlament na listi Demokratske stranke. Nakon ovih izbora za manjine je ukinut cenzus. Uveden je takozvani prirodni prag (ili pozitivna diskriminacija) što znači da se broj ukupnih glasova izašlih birača na izbore podeli sa brojem mesta u parlamentu (250) i dobije koliko glasova nosi jedno poslaničko mesto. U odnosu na taj broj, partije manjina osvajaju onoliko mandata, koliko se dobije kada se broj glasova koje osvoje podeli sa tim brojem glasova koliko nosi jedan mandat. Na primer: ako na izbore izađe 3.750.000 birača i taj broj se podeli sa brojem mesta u parlamentu 250, dobija se 15.000, što znači da jedno poslaničko mesto nosi toliko glasova. Ako partija neke manjine osvoji 30.000 glasova, to se podeli sa 15.000 i ta partija dobija dva mandata u Skupštini. Zakonodavac je propustio da promeni odredbu po kojoj je partiji neophodno da sakupi 10.000 potpisa da bi podnela izbornu listu. Pred parlamentarne izbore 2007., Republička izborna komisija je preuzela na sebe ingerencije zakonodavca i donela odluku da je za podnošenje manjinskih lista dovoljno i 3.000 prikupljenih potpisa za predaju izborne liste.

Političko obrazovanje, regrutacija i legitimizacija vlasti. Parlament ima i edukativnu funkciju. Skupštine su bile i ostale važna stanica u karijeri budućih ministara i premijera, odnosno predsednika država. Skupštine deluju „u ime naroda“ i obezbeđuju prihvaćenost, saglasnost i osećaj da je režim pravedan. Mediji i javnost su danas postali bitni u životu skupština do te mere da njihov status sve više zavisi od medijske pažnje koju dobijaju, a sve manje od njihove ustavne pozicije²⁹. Medijsko praćenje skupštinskog života ima značajnu ulogu i u političkom obrazovanju građana i u legitimizovanju vlasti.

Slabo poverenje u parlament i niska legitimnost

²⁷ Marijana Pajvančić, *Parlamentarno pravo*, str.20

²⁸ Hejvud, *Politika*, str. 594

²⁹ Hejvud, *Politika*, str. 594

Prema različitim istraživanjima javnog mnjenja, Skupština Srbije je institucija u koju građani imaju veoma malo poverenje, a veći deo javnosti prema poslanicima gaji izuzetno negativna osećanja. Prema istraživanju Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka, Skupština Srbije spada u institucije sa najnižim stepenom poverenja (iza SPC, predsednika Srbije, vojske, školstva, EU, Vlade Srbije)³⁰. Nepovrenje u Skupštinu je znatno šire nego poverenje. Ovo govori o stepenu legitimnosti Skupštine. Tome su doprineli sami poslanici brojnim aferama, skandalima, trgovinama mandatima, menjanjem poslaničkog kluba ili stranke, vređanjem ili polivanjem vodom kolega, uvredama i klevetama, zahtevima za poboljšanjem asortimana skupštinskog restorana ili predlogom zakona o doživotnim privilegijama.

Svesni niskog poverenja, saziv Skupštine od 2003., ispunio jedno od obećanja svog predsednika i svake poslednje subote u mesecu, u "danu otvorenih vrata", omogućio građanima da obiđu Skupštinu i razgovaraju sa predsednikom i poslanicima. Otvaranjem Skupštine prema javnosti, 10 hiljada građana je posetilo najviše zakonodavno telo.

Odnos parlamenta i političkih partija

Onaj ko sastavlja izborne liste, a to su najčešće partijske oligarhije, taj oblikuje parlament i presudno utiče na njegove aktivnosti. U evoluciji političkih institucija menjala se i uloga parlamenta³¹. Danas je sve prisutnija suprematija (prevlast) izvršne vlasti (vlade ili predsednika države), pa se sedište političke moći pomera sve do političkih partija.

Koruptivne pojave. Zbog određenih slabosti u svom radu Skupština je u senci koruptivnih pojava. Česti transferi poslanika (pet mandata su predmet sporova pred sudovima) ostavljaju utisak da je i u samom parlamentu prisutna korupcija. Protiv 22 narodna poslanika pokrenut je postupak zbog kršenja Zakona o sprečavanju sukoba interesa i to za šest zbog nepodnošenja drugog izveštaja za prethodnu godinu, pet zbog nepostojanja izveštaja posle izbora na funkciju narodnog poslanika, i četiri zbog nedostavljanja izveštaja po prestanku javne funkcije. Protiv sedam poslanika je pokrenut

³⁰ Videti detaljnije na: <http://www.cpijm.org.yu/scharts/Izvestaj3.pdf>

³¹ Govoreći o političko-institucionalnom razvoju britanskog sistema, u delu političke literatutre, V. Vasović zapaža: "Dok je tokom prošlog i početkom ovog veka u nizu radova kruna zauzimala prvo mesto, a zatim Vlada i Parlament, bez uključivanja partija u okvir analize, dotle će Osten Og, već između dva svetska rata, na prvo mesto svoje analize staviti Vladu, a zatim i Parlament i na kraju partiju, da bi Andre Matijot u novije vreme počeo svoju analizu sa partijama iza kojim sledi Vlada, pa zatim Parlament i tek na kraju kralj", *Savremeni politički sistemi*, str. 60., fusnota 4.

postupak zbog nedozvoljene kumulacije funkcija³². Pažnja javnosti je skrenuta i povodom zloupotreba dnevnica od strane poslanika.

Poslanici Skupštine Srbije dobro unovčavaju vernost vladajućoj koaliciji članstvom u upravnim odborima. Pojedini od njih su neki bolje plaćeni od premijera Srbije i njegovih ministara. Više od 30 članova parlamenta upravlja radom javnih preduzeća, a naknade za članstvo u tim preduzećima kreću se od 20.000 dinara pa do, kako tvrde upućeni, 100.000 dinara. Zakonom o sukobu interesa dozvoljeno je da poslanici pored svoje osnovne funkcije mogu da budu članovi i jednog upravnog odbora nekog javnog preduzeća. Socijalistička partija Srbije koja podržava manjinsku Vladu, udomila je četiri poslanika u upravnim odborima preduzeća za transport, distribuciju, trgovinu i skladištenje gasa pri NIS, JP „Skloništa“, Nacionalnog parka Tara³³. Poslanici su amandmanima omogućili sebi pravo da budu u jednom upravnom odboru. Iskustva u regionu različita. U Crnoj Gori poslanik može biti član UO preduzeća, ali ne i u BiH gde je to zabranjeno. U Hrvatskoj dozvoljavaju članstvo u UO, ali ne možete primiti naknadu. Poslanici koji su članovi UO budu u sukobu interesa, jer mogu da glasaju za zakone koji se tiču tih preduzeća.

Transferi poslanika i oduzimanje mandata. U Skupštini Srbije je često dolazilo do promene partije ili poslaničkog kluba. U pogledu „poslaničkih transfera“, praksa u Srbiji je zabeležila različite slučajeve. Poslanici u parlamentu su prelazili iz jednog u drugi poslanički klub, menjali stranku u okviru istog poslaničkog kluba, osnivali novi poslanički klub, ili sebe proglasili nezavisnim poslanicima. Samo u jednom slučaju je poslanik iz vladajuće partije prešao u opoziciju³⁴.

Neizborna parlamentarizacija. Transferi poslanika su omogućile pojedinim strankama da bez izbora postanu parlamentarne stranke. Neizborna parlamentarizacija znači da je neka stranka postala parlamentarna iako nije osvojila mandate na izborima, ili nije ni postojala u vreme izbora³⁵. Kako ističe Mirjana Kasapović: „Neizborna

³² Milovan Dedijer, predsednik Odbora za rešavanje o sukobu interesa, Danas, 17.07.06.

³³ Blic, 01.04.06.

³⁴ Videti detaljnije u : Slaviša Orlović, *Nedemokratičnost partija i demokratizacija društva*, u *Demokratija u političkim strankama Srbije*, Uredio Zoran Lutovac, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2006., str. 109-114

³⁵ Postoje četiri slučaja neizborne parlamentarizacije u Srbiji. *Neizborna parlamentarizacija* - SPO je postao parlamentarna stranka u julu 2003. posle "preleta" poslanika Tomislava Kitanovića iz DSS-a; G17 plus je ušao u parlament u oktobru 2003. godine, jer je nekadašnji poslanik Koalicije "Vojvodina" sa liste DOS-a

parlamentarizacija i deparlamentarizacija rijetke su u stabilnim demokracijama s konsolidiranim stranačkim sustavima, dok su mnogo češće u novim, nekonsolidiranim demokracijama“, i dodaje, „na njih utječu pravno-politički i strukturno-politički razlozi; izborni sustavi, poslovnici parlamenata kojima se, među ostalim, uređuju načini osnivanja parlamentarnih frakcija, struktuiranost i organiziranost političkih stranaka i stranačkog sustava i dr.“³⁶. Postoje četiri slučaja neizborne parlamentarizacije u Srbiji. SPO je postao parlamentarna stranka u julu 2003. posle "preleta" poslanika Tomislava Kitanovića iz DSS-a; G17 plus je ušao u parlament u oktobru 2003. godine, jer je nekadašnji poslanik Koalicije "Vojvodina" sa liste DOS-a Sredoje Mihajlov postao član ove stranke, koja je pre toga bila NVO; kao i Dragan Rafailović iz DHSS; PSS-BK je postala parlamentarna stranka u maju 2005. kada je poslanik SRS-a, Živadin Lekić prešao u Pokret snaga Srbije - Bogoljub Karić koja je do tog momenta bila vanparlamentarna stranka; LDP, u Saveznom parlamentu, 2005., Đorđe Đukić je iz DS-a predao u LDP koja je u tom mometu tek osnovana.

Priče o mandatima nije pošteđen nijedan saziv Skupštine od 1991. pa do danas. Parlament koji je izabran 2000. godine, u jednom trenutku je imao 262 poslanika (iako po ustavu ima 250). Toliko poslanika je podizalo platu sa blagajne, a kad su uzeti mandati DSS-a, bilo je verifikovano 300 poslaničkih mandata. Oduzimanje mandata je bitno narušavalo legitimitet parlamenta. Nekoliko iskaza samih poslanika svedoči o otvorenom nuđenju novca za promenu stranke, odnosno kupovinu poslaničkog mandata³⁷. Indikativno je da se Administrativni odbor Skupštine Srbije ponašao različito kod donošenja odluka o mandatima. Kada se se devet poslanika SPO odvajala i prešla u novi poslanički klub i u međuvremenu osnovali stranku SDPO, koja je nastavila da podržava Vladu, mogli su da zadrže poslaničke mandate. Takođe, kada su dvojica poslanika Liste za Sandžak, Esad Džudžević i Bajram Omeragić, koji su izabrani na listi DS-a, pa prešli u

Sredoje Mihajlov postao član ove stranke, koja je pre toga bila NVO; kao i Dragan Rafailović iz DHSS; PSS-BK je postala parlamentarna stranka u maju 2005. kada je poslanik SRS-a, Živadin Lekić prešao u Pokret snaga Srbije - Bogoljub Karić koja je do tog momenta bila vanparlamentarna stranka; LDP, u Saveznom parlamentu, 2005., Đorđe Đukić je iz DS-a predao u LDP koja je u tom mometu tek osnovana

³⁶ Mirjana Kasapović, *Izborni leksikon*, str. 242

³⁷ U maju (2005.) je Mika Vlaović (DSS) sa skupštinske govornice rekao da mu je Karić za prelazak u PSS nudio „više para nego što vredi cela moja imovina“. Tužilac nije reagovao. *Politika*, 27.01.06.; Branimir Stevanović, samostalni poslanik, nekada radikal, potvrdio je za *Glas* da mu je juče vladajuća koalicija nudila mito za obezbeđivanje većine u parlamentu. *Glas*, 29.03.06.

tabor vladajuće koalicije, zadržali su mandat. U ovom slučaju je Vlada prekršila Zakon. Naime oni su u skladu sa koalicionim dogovorom imenovani na mesta zamenika ministara, što je nespojivo sa funkcijom poslanika i ta odluka je objavljena u Službenom glasniku. Kada je identifikovana greška, podneli su ostavke na funkcije zamenika ministara i ostali poslanici, jer su njihovi glasovi u Skupštini bili neophodni za opstanak Vlade. Zbog oduzimanja ovih mandata sa njihove liste, polsnaici DS-a, su napustili Skupštinu. Međutim, kada je poslanik DSS-a, Dragiša Đoković prešao iz vladajuće partije u opozicionu DS, oduzet mu je mandat. Takođe, kada su dva poslanika G17 plus odlučila da napuste ovu stranku u predvečerje glasanja o budžetu, zamenjeni su drugim poslanicima.

Posledni saziv Skupštine je vrlo često radio na ivici kvoruma i imao problem sa skuštinskom većinom. Sednice su više puta bile pomerana za sat, dva kasnije jer su vladajuće stranke na sve moguće načine pokušavale da obezbede dovoljan broj poslanika za početak zasedanja³⁸.

U postkomunističkim zemljama, posao poslanika je „lukrativan“³⁹. Problem je što poslanici skupština u postkomunističkim društvima shvataju mandat za jedнокratnu upotrebu po principu „uzmi što više i beži“, bez osećaja odgovornosti prema biračima i ambicije da budu ponovo izabrani na listi iste partije. Zato često menjaju partiju. Potrebno je vreme da se vidi da li će im partije u koje su prešli na sledećim izborima pružiti priliku da ponovo uđu u parlament⁴⁰.

U cilju suzbijanja transfera i trgovine mandatima u novom Ustavu Republike Srbije (2006.) u članu 102. stav 2 usvojeno je rešenje: „Narodni poslanik je slobodan da, pod uslovima određenim zakonom, neopozivo stavi svoj mandat na raspolaganje političkoj stranci na čiji predlog je izabran za narodnog poslanika“. Ovo može biti

³⁸ Prema pisanju Glasa, pritisak na nezavisne poslanike bio je strahovit. Otvoreno su im je nuđeni novac, položaji, a bilo je i pretnji. „Nemaju većinu, pa su naterali Slobodana Živkucina, da uđe u salu, umesto Nikole Miloševića, koji je u bolnici, ucenjivali su i Branislava Stevanovića, a neki socijalisti su morali i bolesni dođu na sednicu“. Glas, 29.03.06.

³⁹ Gallagher, Laver i Mair: „making MPs reluctant to risk losing their position by expressive independence“, *Representative Democracy*, p. 73

⁴⁰ O prirodi mandata videti detaljnije u: *Političke konsekvence izbornih sistema*, u *Kako do boljeg izbornog sistema*, priredio Srećko Mihajlović, Socijaldemokratski klub i Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2006.

pokušaj uvođenja imperativnog mandata koji ne postoji u zakonodavstvu zemalja Evropske unije⁴¹.

Indirektna parlamentarizacija (Vladimir Goati). Pojedine stranke su indirektno postale parlamentarne. Na parlamentarnim izborima 2003., na listi DSS-a pojavile su se Narodna demokratska stranka (Slobodan Vuksanović), Srpska demokratska stranka (Kojčić) i Srpska liberalna stranka (Nikola Milošević). Na listi DS-a pojavili su se Lista za Sandžak, GSS i SDU. Na listi G17 plus našao se SDP. Sve ove manje stranke su postale parlamentarne uz pomoć većih partija preko čijih lista su ušle u parlament.

Poslanici u radnom odnosu. Poslanički mandat je prilika za udomljavanje partijskih aktivista. Najviše poslanika na stalnom radu u Skupštini (2006.) dolazi iz SRS - 64. To nije čudno pošto su radikali sa 80 poslanika ubedljivo najbrojnija poslanička grupa. Sledi DSS sa 53 poslanika, od čega su 42 stalno zaposlena u parlamentu. DS ima 33 poslanika i 15 stalno zaposlenih, G17 - 31, od čega 27 zaposlenih. Od 22 poslanika SPS 17 je stalno zaposleno u Skupštini, a novoformirana poslanička grupa Za evropsku Srbiju ima pet poslanika, od čega četvoro na stalnom radu u Skupštini.

Zastupljenost žena u parlamentu. Srbija približila evropskim integracijama, jedan od uslova koje treba da ispuni je i ravnomernija zastupljenost žena u državnim organima. Skupština Srbije u ovom pitanju prilično zaostaje. Od ukupno 250 poslanika, samo 30 su žene, što čini tek 12 odsto. Posmatrano po poslaničkim klubovima, normu da bar trećinu poslanika čine žene ispunjavaja samo stranka G17 Plus. Među 31 poslanikom G17 Plus je 10 žena, što iznosi 32 odsto. U poslaničkom klubu »Za evropsku Srbiju« ima 40 odsto žena, pošto su od pet članova dve žene. "Bastion mačizma" je poslanički klub "9+9" koji čine Nova Srbija i Srpski demokratski pokret obnove, koji među 17 poslanika nema nijednu pripadnicu "slabijeg pola". Blizu su i socijalisti koji imaju samo jednu ženu "poslanicu", a među 80 poslanika SRS sede samo četiri žene⁴²

Uticaj izbornog sistema na strukturu i rad parlamenta i partijska disciplina

⁴¹ Goati navodi da još samo u Bangladešu, Južnoafričkoj Republici, Panami i Indiji važi odredba da mandati pripadaju strankama. Blic, 24.10.06.

⁴² Prema, Danas, 23.01.06.

Srbija ima izborni sistem proporcionalnog predstavnštva sa zatvorenim listama, što znači da birači ne mogu da utiču na redosled kandidata na listi. Ponašanje izabranih predstavnika u parlamentu, naročito prilikom glasanja, otvoreno je na samom početku istorije parlamentarnog života. Ovo je jedan od glavnih razloga što su evropske partije disciplinovane. U britanskom parlamentu u tu svrhu postoje partijski bičevi (*wips*) koji podsećaju poslanike na partijsku lojalnost. Vođe partija su obično i šefovi poslaničkih grupa, premijeri vlada ili ministri, ako je vlada koaliciona, ili šefovi vlade u senci. Glavni zadatak šefova poslaničkih klubova jeste da očuvaju partijsku disciplinu prilikom glasanja⁴³. Drugi važan izvor kontrole koji stoji na raspolaganju partijskoj oligarhiji jeste prilikom sledećih kandidatura bilo za parlament ili vladu. Lojalni se nagrađuju a neloyalni kažnjavaju (*reward or punish*), bilo ponovnim nominacijama za izbor u parlamentu, bilo mestima u vladi. Evropski parlamentarci, otuda, imaju snažan podsticaj da se prilikom glasanja pridržavaju partijskih stavova. Generalno, razlika između evropskih i američkih predstavnika u predstavničkom telu je u tome što je kod prvih izražena tendencija da primarno glasaju za svoju partiju a zatim prema sopstvenom nahođenju. Predstavnici u američkom Kongresu najpre misle i nastupaju individualno a zatim kao članovi partije. Kod sistema sa jednomandatnim izbornim jedinicama, postoji onoliko jedinica koliko se predstavnika bira. Izborne jedinice su manje i obzirom da se bira jedan predstavnik veća je veza između birača i poslanika. Verovatnije je da će se između birača i poslanika izgraditi odnos koji počiva na „poznavanju kandidata, poverenju i odgovornosti, nego što je to slučaj u višemandatnim izbornim jedinicama“⁴⁴. Potrebno je naglasiti razliku između Velike Britanije i SAD, pri čemu obe zemlje imaju izborni sistem relativne većine sa jednomandatnim izbornim jedinicama ali se predstavnici u britanskom Parlamentu i u američkom Kongresu ponašaju različito. U Britaniji je veća partijska disciplina a u američkom Kongresu se glasa prema sopstvenom nahođenju⁴⁵.

⁴³ Ekstreman primer partijske discipline zabeležen je 1993. u Irskoj kada je parlamentarna grupa najveće partije Finna Fail odlučila da će svakog poslanika koji glasa u bilo kom pitanju u suprotnosti sa stavovima svoje partije biti izbačen iz parlamentarne grupe.

⁴⁴ Nolen, Kaspavić, *Izborni sistemi Istočne Evrope*, str. 12

⁴⁵ O ovome svedoči sledeći primer. Odlukom senatora Džejmisa Džefordsa, 2001. godine, da napusti Republikansku partiju i proglasi sebe nezavisnim kandidatom kontrola nad američkim Senatom je pala u ruke Demokratske partije. Ovo je bilo prvi put u američkoj istoriji da se kontrola nad Senatom promenila na neki drugi način osim na izborima. Blic, 27.05.2001.

Veličina parlamenta. Zemlje sa velikim brojem stanovnika obično imaju zakonodavna tela sa većim brojem članova a zemlje sa malim brojem stanovnika imaju manja zakonodavna tela. Broj mesta u parlamentu je važan jer je rezultat pretvaranja glasova u mandate i otuda ima svoje političke konsekvence. Sa povećanjem broja članova parlamenta povećava se i njegova srazmernost ili proporcionalnost. Ovo naročito važi do sto mesta, a iznad tog broja manje utiče. Veličina zakonodavnog tela teži okvirno kubnom korenu broja stanovnika (Lajphart⁴⁶, Tagapera i Šugart⁴⁷). Za naše uslove to bi bilo oko 200 poslanika.

Razlike u broju narodnih predstavnika su značajne od zemlje do zemlje i proističu iz razlika u socijalnoj strukturi (etničkoj, religijskoj, jezičkoj), teritorijalne podele (federalizam, regionalizam), institucionalnih rešenja (izborni sistem, proporcionalnost), i od tradicije. U dvodomim zakonodavnim telima, prvi, odnosno donji dom obično ima više predstavnika i bira se neposredno, dok drugi ili gornji dom obično ima manje predstavnika a može biti biran neposredno po teritorijalnim jedinicama (Senat u SAD-u), postavljen (Senat u Kanadi), na osnovu tradicije i aristokratskog porekla (Dom lordova u Britaniji) ili indirektnim izborima. Kako kaže Sartori: „Dva oka bolje vide nego jedno“.

VELIČINA PARLAMENTA:

Primeri u svetu:

SAD 435 + 100, na 300 miliona stanovnika

Velika Britanija, 659 + 1294 (1999. g.) na 60, 2 miliona stanovnika

Nemačka 656 + 69, na 82,4 miliona stanovnika

Francuska 577 + 321, na 60,4 miliona stanovnika

Italija 630 + 326 na 58, miliona stanovnika

Švajcarska 200 + 46, na 7 miliona stanovnika

Primeri u regionu:

Hrvatski Sabor ima najmanje 100 a najviše 160 poslanika. Trenutno ih je 152.

(4.437.460 stanovnika, jedan poslanik na 29.387 građana)

Slovenija 130 poslanika, 90 u donjem i 40 u gornjem domu (1.988.000 stanovnika, jedan na 15.292 građana)

U Bugarskoj 240 poslanika (8.167.000 stanovnika, jedan na 34.029 građana)

Austrija 183 poslanika (8.098.000 stanovnika, jedan na 44.251 građana)

Mađarska 386 (10.022.000 stanovnika, jedan poslanik na 25.963 građana)

U Srbiji sa oko sedam i po miliona stanovnika, jedan poslanik dođe na približno

oko 30.000 građana što je u skladu sa prosekom u regionu.

⁴⁶ Lajphart, *Modeli demokratije*, str. 179

⁴⁷ Rain Taagepera & Matthew Soberg Shugart, (1989), *Seats and , The Effects and Determinants of Electoral Systems*, Yale University Press, New Haven & New York, str. 173

Poslanici su sami dali neke indikacije o mogućnostima rada parlamenta u užem sastavu. Svojim poslovníkom, Skupština je kvorum svela na trećinu, rasprava se može voditi „bez obzira na broj prisutnih narodnih poslanika“, a kvorum za glasanje je 126 poslanika, osim nekih pitanja kao što je ustav.

Zaključak

Skupština Srbije nije mnogo glomazna, koliko je skupa i neefikasna. Nije reč samo o „štancovanju“ zakona, koji najvećim delom dolaze iz Vlade, već o ukupnoj poziciji i ugledu parlamenta u celini i poslanika pojedinačno. Partije i njihovi lideri koji odlučuju o svemu, donose pravila koja im idu u prilog. Važno je situirati partijske „gladijatore“, nagraditi lojalnost, obezbediti egzistenciju i omogućiti prestiž i promociju koje nudi i pruža institucija narodnog poslanika. Sa skupštinske govornice se vodi kampanja, ali u poslednje vreme se naziru i mogući pravci oblikovanja bazičnog konsenzusa. O tome svedoče usvajanje Rezolucije o Kosovu i Metohiji, Rezolucije o evropskim integracijama i usvajanje Ustava i Ustavnog zakona. Parlament je ogledalo građana vladi i ogledalo vlade građanima. Po novom Ustavu, narodni poslanik ne može obavljati druge javne funkcije u izvršnoj vlasti. Novi Ustav predviđa usvajanje Zakona o Narodnoj skupštini čime se može preciznije odrediti nadležnost zakonodavne nad izvršnom vlašću. Danas je i u svetu sve prisutnija suprematija (prevlast) izvršne vlasti (vlade ili predsednika države), pa se sedište političke moći pomera sve do političkih partija.

LITERATURA:

- Antonić Slobodan, (2006), *Elita, građanstvo i slaba država*, Službeni glasnik, Beograd
- Gallagher Michael, Laver Michael, Mair Peter, (2005), *Representative Government in Modern Europe, (Institutions, Parties, and Governments)*, Fourth Edition, Mc Graw Hill, New York
- Hejvud Endrju, (2004), *Politika*, Clio
- Kasapović Mirjana, (2003), *Izborni leksikon*, Politička kultura, Zagreb
- Lajphard Arendt, (2003), *Modeli demokratije*, Službeni list SiCG, Beograd i CID Podgorica
- Laundry Philip, (1989), *Parliaments in the Modern World*, Dartmouth
- Linz Juan J., (1994), *Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?*, u *The Failure of Presidential Democracy*, Linz Huan J., Arturo Valenzuela, Ed. (1994), (Volume 1), The John Hopkins University Press, Baltimore and London
- Nohlen Dieter, Mirjana Kasapović, (1997), *Izborni sistemi Istočne Evrope*, Friedrich Ebert, Beograd
- Orlović Slaviša, (2005), *Polupredsednički sistem i partijski sistem Srbije*, u *Političke stranke u Srbiji, struktura i funkcionisanje*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd
- Orlović Slaviša, (2006), *Nedemokratski partija i demokratizacija društva*, u *Demokratija u političkim strankama Srbije*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Orlović Slaviša, (2006), *Političke konsekvence izbornih sistema*, u *Kako do boljeg izbornog sistema*, priredio Srećko Mihajlović, Socijaldemokratski klub i Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd
- Pajvančić Marijana, (2005), *Parlamentarno pravo*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd
- Sartori Đovani, (2003), *Uporedni ustavni inženjering*, Filip Višnjić, Beograd
- Shugart Matthew Soberg and John M. Carey, (1992), *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Cambridge: Cambridge University Press, 18-22
- Sodaro Michael J., (2004), *Comparative Politics, A Global Introduction*, McGraw-Hill, New York

Taagepera Rain & Matthew Sober Shugart, (1989), *Seats and Votes , The Effects and Determinants of Electoral Systems*, Yale University Press, New Haven & New York

Vasović Vučina, (1987), *Savremeni politički sistemi*, Beograd: Naučna knjiga

Ustav Republike Srbije (2006.)

Informator o radu Narodne skupštine

<http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/index.asp>